ДО 40-річчя «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 року

Володимир Дмитрук
(Київ)

«Празька весна» і Україна

Dmytruk V. «Prague spring» and Ukraine.

The article is dedicated to the influence of «Prague spring» of 1968 on the political opinion of Ukrainian citizens.

Події «Празької весни» стали одним із найдраматичніших епізодів епохи соціалізму в ЧССР. Реформаторський процес, розпочатий Комуністичною партією Чехословаччини і з ентузіазмом підтриманий широкими масами населення, через вісім місяців було придушено військовими підрозділами Збройних сил СРСР і країн Варшавського договору. Події в Чехословаччині показали кризу зовнішньої політики СРСР, неготовність вищого політичного керівництва країни до вирішення нестандартних ситуацій та до оновлення комуністичних партій Східної Європи.

Радянська пропаганда називала події в Чехословаччині «загрозою для соціалістичної системи», яка змушувала СРСР діяти. Інтервенцію було виправдано «доктриною Брежнєва», що дозволяла надавати допомогу соціалістичній країні, якщо їй загрожувала «контрреволюція».

Керівництво СРСР також хотіло довести, що події в Чехословаччині — це не просто внутрішні процеси, а наслідки втручання західних країн. Вони розглядалися як зіткнення соціалістичної й капіталістичної систем.

Яке ж місце можна відвести Україні у цих процесах, звісно ж, враховуючи її безпосереднє підпорядкування Москві. У зв'язку з цим, постала необхідність переосмислення минулого України, визначення доцільності та своєчасності дослідження, перш за все, тих проблем, які були незаслужено забуті, або ж трактувалися з позицій тодішніх ідеологічних концепцій. Однією з таких — є сприйняття й реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині, які дозволили по-новому поглянути на шляхи, форми і методи функціонування соціалістичної системи загалом, з'ясувати природу взаємин СРСР із найближчими союзниками, розкрити справжню суть зовнішньої політики КПРС.

Упродовж тривалого часу в радянській історіографії домінував лише офіційний погляд, вироблений ідеологічним апаратом вищого політичного керівництва СРСР. Він розцінював реформаторський курс прогресивного крила ЦК КПЧ, найвищих органів державної влади Чехословаччини, ініціативи широких верств населення цієї країни як «контрреволюційний заколот», спровокований «світовим імперіалізмом». У той же час, окупація ЧССР військами країн Варшавського договору демонструвалася у вигляді «братської допомоги союзників чехословацькому народові в захисті завоювань соціалізму». Було також пущено в обіг апробовану тезу про одностайну підтримку народами Радянського Союзу, у тому числі українським, зовнішньополітичного курсу СРСР.

Із березня 1968 р. пропагандистську машину КПРС було запущено. Вона працювала зі зростаючою потужністю аж до остаточного встановлення режиму «нормалізації». Впродовж усього 1968 р. обмін інформацією між ЦК КПРС і крайкомами, обкомами і республіканськими комітетами КПРС був безперервним. Інформування населення про події в Чехословаччині мало на меті, з одного боку, пояснити населенню, як «правильно» розуміти і реагувати на процеси, що відбувалися, а з іншого боку, сформувати громадську думку, яка також могла чинити тиск на чехословацьке керівництво. Одночасно необхідно було відстежувати, які настрої у суспільстві, чи не вплинули чехословацькі віяння свободи й демократії на радянських громадян.

Одними з першорядних засобів формування громадської думки в Україні щодо подій 1968 р. в Чехословаччині стали закриті листи ЦК КПРС, які надсилалися до партійних організацій. Ці документи засвідчили серйозну стурбованість вищого політичного керівництва країни тим, що відбувалося в ЧССР. У них висловлювалася

«тривога за долю соціалізму» в Чехословаччині, проглядалася готовність «надати підтримку чехословацьким товаришам у цьому складному становищі», підкреслювалося, що події в ЧССР «вийшли за межі цієї країни» і загрожують інтересам інших соціалістичних країн і комуністичному рухові загалом[1].

У ході їх обговорень основна маса виступів була однорідною, задавалися одні й ті ж запитання. Частина запитань свідчила, що у населення є сумнів щодо міцності системи соціалізму радянського типу. При цьому Чехословаччина розглядалася поряд з державами, що відкололися від табору ортодоксального соціалізму або намагалися це зробити. Зокрема громадянами задавалися запитання: яка позиція Югославії і Румунії, Китаю стосовно Чехословаччини, який зв'язок подій у Чехословаччині з подіями в Польщі, Угорщині і чи спостерігалися в інших країнах соціалізму подібні хвилювання, чи не відіб'ються чехословацькі події на подальших спільних діях соціалістичних країн. Частина запитань присвячувалася міжнародному становищу Чехословаччини і реакції світової громадськості на події «Празької весни» (яка позиція комуністичних партій капіталістичних країн щодо Чехословаччини, як вирішуватиметься питання про Чехословаччину в ООН, взаємини Чехословаччини з найближчими капіталістичними сусідами — Австрією і ФРН). Безумовний інтерес викликали питання про бажання і здатність керівництва ЧССР впоратися з ситуацією в країні (яка позиція чехословацької армії, чи контролюються органи друку в ЧССР, що роблять КПЧ і органи держбезпеки для наведення порядку в країні). Громадяни намагалися дізнатися, які причини того, що ЧССР вирішила реформувати систему соціалізму (який економічний стан Чехословаччини, національні проблеми і взаємини національних комуністичних партій, діяльність агентів іноземних розвідок, наявність багатопартійності в країні).

Громадська думка активно формувалася також цілим рядом інших засобів. Так, у серпні–жовтні 1968 р. республіканські й обласні газети публікували листи окремих громадян, в яких висловлювалася підтримка радянському керівництву, обґрунтовувалася доцільність і своєчасність інтернаціональної допомоги чехословацькому народові. На сторінках львівських газет «Львівська правда», «Вільна Україна» виступили письменник Р. Братунь,

---

[1] «От правды никуда не уйдешь...». Новые документы о событиях в Чехословакии в 1968 г. / Публ. А. Д. Чернева // Кентавр. – 1993. – № 4. – С. 76.

Герой Соціалістичної Праці, шахтар із м. Червонограда М. Кирилов, доктор історичних наук, професор Львівського державного університету ім. Івана Франка Й. Цьох і багато інших. Крім того, на сторінках цих та інших газет друкувалися офіційні документи, які надходили як обов'язкова інформація каналами ТАРС і РАТАУ й повідомляли про відгуки на події в ЧССР трудових колективів Російської Федерації й інших республік СРСР. Лише з 21 до 31 серпня 1968 р. в газеті «Вільна Україна» було надруковано 24 таких матеріали[2].

Сильний тиск офіційної радянської пропаганди, жорстка політична цензура не змогли перекрити всі канали, якими об'єктивна інформація про події в Чехословаччині надходила до українських громадян. Зокрема, широко використовувалася так звана «народна дипломатія», яка вилилася, перш за все, в надсилання до України сотень листів, звернень, інформаційних повідомлень і т. д. У них партійні органи, трудові колективи, наукові, навчальні заклади, громадські організації, окремі громадяни Чехословаччини повідомляли колегам і друзям в Україні, що насправді відбувалося в їхній державі, про цілі, які ставило партійно-державне керівництво ЧССР.

Важливим каналом проникнення об'єктивної інформації залишалися передачі чехословацького радіо, поширювані на всю територію України, а також передачі чехословацького телебачення, які приймалися у ряді західних областей республіки. У поданій ними тематиці слід розрізняти два основні періоди: до і після окупації Чехословаччини військами країн Варшавського договору. Так, у перший період їх лейтмотивом була спроба всіляко переконати союзників по політичному блоку в миролюбності планів і намірів, бажанні досягти динаміки в економіці, надати соціалізму демократичного характеру. Дещо змінюється тон телерадіопередач, статей, які готувалися в підпіллі після окупації Чехословаччини. У них прослідковувалося пряме звинувачення СРСР, його політичних союзників в агресії щодо суверенної держави, порушенні прав і свобод чехословацьких громадян.

Правда про все, що відбувалося в Чехословаччині, часто з'ясовувалася під час обміну офіційними делегаціями, який здійснювався на рівні партійних, радянських, комсомольських, профспілкових

---

[2] Державний архів Львівської області (*далі* – ДАЛО), ф. П-3, оп. 10, спр. 267, арк. 126–127.

органів, громадських організацій. Хоча їхній склад ретельно та прискіпливо добирався і відповідно готувався, посланці з України не могли не відмітити серйозну розбіжність тверджень радянської пропаганди з реальною дійсністю.

Досить багато важливої інформації надходило в процесі відвідин України чехословацькими делегаціями різного рівня наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Їх мета і завдання здебільшого залежали від часу візиту, політичних обставин і складу. Аналізуючи документи, неважко відмітити, що до серпневих подій 1968 р. представники ЧССР всіляко прагнули переконати партійно-державне керівництво СРСР і УРСР, місцеві партійні та радянські органи, окремі трудові колективи, що в Чехословаччині відбувається логічний процес, спрямований на оновлення суспільного життя, який жодним чином не суперечить принципам соціалістичного інтернаціоналізму, двостороннім і колективним угодам, підписаним із СРСР та іншими країнами Варшавського договору.

Певне розмежування в настроях членів чехословацьких делегацій спостерігалося після серпневих подій 1968 р. Якщо представники партійного, державного апарату, правоохоронних органів, які прийшли до влади під тиском Москви, намагалися переконати радянських колег у доцільності та своєчасності кроку, здійсненого країнами Варшавського договору, то інтелігенція не зрадила своїм поглядам і надіям на реформування суспільства.

Найпоширенішим, але найменш контрольованим каналом проникнення об'єктивної інформації про події в Чехословаччині залишався туризм. До складу туристських груп потрапляли представники широких верств населення — робітники, селяни, інженерно-технічні працівники, наукова й творча інтелігенція, студентство. Спілкування між громадянами України та Чехословаччини дозволяло певною мірою долати інформаційний вакуум щодо чехословацьких подій.

На жаль, тодішні офіційні документи вищого політичного керівництва СРСР і УРСР, активно поширювані через засоби масової інформації, не давали реальної картини справжнього відношення українських громадян до реформ у ЧССР, введення військ країн Варшавського договору до цієї суверенної країни.

Підготовлені за встановленим трафаретом заяви ТАРС, закриті листи ЦК КПРС, резолюції засідань партійних активів, зборів, мітингів від початку мали засвідчити одностайну підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС, а також доктрини, яка отри-

мала в зарубіжній літературі назву «доктрина Брежнєва», або доктрина «обмеженого суверенітету».

Проте події 1968 р. в Чехословаччині сколихнули радянське суспільство загалом і українське зокрема, активізували суспільно-політичні процеси, породивши найрізноманітніші ідеї та відгуки. У різних верствах українського населення існували особи або групи осіб, які розглядали втручання у внутрішні справи Чехословаччини як протиправну, позбавлену сенсу й підстав акцію. Їхнє ставлення до того, що відбувалося в ЧССР, знайшло свій вияв у різних петиціях, прилюдних виступах, а також на побутовому рівні: суспільна свідомість не могла й не хотіла сприймати нав'язану йому зверху ідеологію, виправдовувати побудовану на застосуванні сили політику.

Ідеї «Празької весни» не просто певним чином політизували суспільство, а й стали дієвим стимулом подальшого розвитку правозахисного руху, сприяли залученню до нього в Україні патріотично налаштованих кіл, які на прикладі Чехословаччини побачили перспективу своєї боротьби.

Марно з трибун численних партійних, радянських, господарських активів, сторінок газет і журналів, у теле- і радіоефірі добре підготовлені агітатори переконували населення України у правомірності акції, закликали до зваженості та спокою — сам факт окупації суверенної країни викликав у пересічних громадян відверту стурбованість власною долею. Передусім, це відбилося у сфері торгівлі: на прилавках магазинів наприкінці серпня — у вересні 1968 р. відразу зникли предмети першої необхідності. Про це регулярно інформували вище політичне керівництво республіки обласні, районні, міські комітети партії. Наприклад, 24 серпня 1968 р. Збаразький, Бучацький, Бережанський, Гусятинський, Козівський та інші райони Тернопільської області повідомляли, що

> «...помічається посилення попиту на товари першої необхідності. Так, у крамницях сіл Вербів і Куропатники Бережанського району, Конюхівського сільського споживчого товариства Козівського району і ряду інших протягом останніх двох днів розкуплено всі товари першої необхідності — сіль, мило, сірники, гас»[3].

Про панічні настрої серед населення повідомляв Білоцерківський райком Компартії України Київської області. У його інформації від 2 вересня 1968 р. говорилося:

---

[3] Державний архів Тернопільської області (*далі* – ДАТО), ф. П-1, оп. 1, спр. 4014, арк. 19.

«Окремі верстви населення піддалися паніці, особливо у зв'язку з проведенням бойової тривоги в Білоцерківському гарнізоні та часткової мобілізації військовозобов'язаних. Унаслідок цього в магазинах створилися великі черги за товарами першої необхідності й виникли труднощі із забезпеченням населення хлібом, макаронними виробами, сіллю, милом та іншими товарами. Про ненормальне зростання попиту на продукти першої необхідності свідчать наступні дані, а саме: в період з 21 до 31 серпня (в районі. — *В. Д.)* в середньому щоденно продавалося: солі — 17 тонн, а в звичайних умовах – 2,5 тонни; мила — відповідно 15 т і 200 кг; макаронних виробів — до 6 т і 1 т; сірників — 14 ящиків і 1 ящик; масла — 1,8 т і 200 кг; хліба — 27 т і 17 т; гасу — 12–14 т і 5 т. Всього за період з 21 до 31 серпня продано: солі — 173 т, мила господарського — 147 т, макаронних виробів — 66 т, сірників — 146 ящиків по 3000 шт. коробок, цукру – 125 т, масла — 18,8 т, гасу — 119 т»[4].

Студентка Ужгородського держуніверситету Л. Боровик у листі батькам у м. Кам'янець-Подільський так характеризувала ситуацію на Закарпатті:

«У мене все нормально, якщо не рахувати міжнародне становище взагалі і наших взаємовідносин із Чехословаччиною зокрема. Не перебільшую, але паніка тут моторошна. У магазинах порожнеча, тобто сірників, солі, ковбаси немає»[5].

Наведені факти небезпідставно свідчать, що частина населення України сприймала введення військ до Чехословаччини не як обмежену військову операцію, здатну нейтралізувати локальний конфлікт, а як широкомасштабні військові дії з тривалими негативними наслідками для політики й економіки. Уже сам цей факт, безумовно, заперечував типові твердження, що акція у Чехословаччині дістала всебічне схвалення і підтримку.

У Закарпатській області наприкінці 1960-х рр. серед населення розпочав набирати силу автономістський рух. Причому, взяти його під контроль, увести в організоване русло протягом тривалого часу так і не вдалося. Звертаючись 30 січня 1974 р. з доповідною запискою в політбюро ЦК КПУ, другий секретар ЦК Компартії України І. К. Лутак констатував:

«Останніми роками в області спостерігається активізація діяльності деяких націоналістично налаштованих елементів із числа гро-

---

[4] Державний архів Київської області (*далі* – ДАКО), ф. П-5, оп. 7, спр. 822, арк. 9–10.

[5] Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 28, арк. 125.

мадян угорської національності, які виступають за створення так званого "Угорського національного округу". Інспіраторами цього "руху" є член Спілки письменників України Ковач В.Е., співробітник газети "Карпати і газ со" Фодов Ш.Л., співробітник Берегівського кінотеатру ім. О. Пушкіна Штумпф А.Є. З метою підігрівання націоналістичних і автономістських настроїв угорського населення області вони викривляють радянську дійсність, стверджують про обмеження національних інтересів угорців»[6].

Характерно, що автономістські настрої охопили не лише угорську наукову та творчу інтелігенцію, а й знайшли поширення в місцях компактного проживання угорців у сільській місцевості Закарпатської області. Інформуючи про це ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест зазначав: «Колгоспники с. Перехрестя Виноградівського району Закарпатської області Комловші Б.А., Сентмикловші Ю.С., кандидат у члени КПРС, і деякі інші колгоспники, угорці за національністю, зі схваленням відгукнулися про те, що в ЧССР на порядок денний поставлена національна проблема. На їхню думку, слід було б порушити питання про автономію угорців і в СРСР»[7].

Стурбованість вищого політичного керівництва республіки, Закарпатського обкому Компартії України викликало налагодження тісних контактів угорської інтелігенції регіону з угорцями, що мешкали на території Східнословацької області ЧССР. Тому ЦК КПУ через ЦК КПРС звернувся з відповідними пропозиціями до керівництва Комуністичної партії Чехословаччини і Угорської соціалістичної робітничої партії[8]. Хоча заходи, вжиті на рівні міжпартійних контактів, у масштабах області дещо знизили активність учасників угорського автономістського руху в Закарпатті, однак не звели його нанівець. У наступні роки під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників рух виник із новою силою, знайшов нових прибічників[9].

Не уникнули проблем також Рівненська, Волинська, Львівська й інші області України, куди згідно угоди між урядами СРСР і Чехословаччини від 29 червня 1945 р. і договору від 10 липня 1946 р. протягом 1945–1947 рр. з Чехословаччини було переселе-

---

[6] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 877, арк. 5–6.
[7] Там само, спр. 28, арк. 106.
[8] Там само, спр. 877, арк. 9.
[9] Там само, спр. 1205, арк. 3–10.

но 2841 сім'ю загальною чисельністю 12404 особи[10]. Вказані переселенці висловлювали бажання повернутися до ЧССР. 16 травня 1963 р. секретар Рівненського обкому КПУ О. Денисенко повідомляв ЦК Компартії України, що

> «з 1840 українських сімей, які переселилися в 1946–1947 рр. з Чехословаччини до СРСР і мешкають на території Рівненської області, при підбурюванні окремих нечесних і сумнівних елементів останнім часом понад 500 осіб подали колективні заяви в центральні партійні й урядові органи з проханням надання їм дозволу на виїзд до Чехословацької Соціалістичної Республіки. Обкомом партії, партійними і радянськими органами на місцях відразу ж було вжито відповідні заходи з виявлення причин подачі колективних заяв і посилення роз'яснювальної та виховної роботи серед переселенців»[11].

Певним чином вирішувалися питання матеріального забезпечення переселенців, надання їм пенсій і пільг[12].

Необхідно відзначити, що в першій половині 1960-х рр. зусиллями владних структур удалося дещо послабити еміграційні настрої серед переселенців із Чехословаччини. Однак 1968 рік змусив шукати нові підходи до вирішення раніше поставлених проблем. На адресу центральних і місцевих партійних і радянських органів знову ринула злива колективних та індивідуальних заяв, у яких висувалися категоричні вимоги аж до відмови від громадянства СРСР.

Для того, щоб зняти напруження у середовищі переселенців, політичне керівництво, органи державної влади та управління УРСР у терміновому порядку в черговий раз зайнялися вирішенням їхніх матеріально-побутових проблем, застосовували до них засоби ідеологічного впливу. Причому ідеологічно впливати на громадян органам влади ставало дедалі важче. Так, учитель біології Великобичківської школи-інтернату Рахівського району Закарпатської області І. Івасюк, який до 1958 р. мешкав у Чехословаччині, не приховуючи своїх поглядів, у розмові з колегами сказав:

> «Там, у ЧССР, справжня демократія, не те що в нас, а треба було б і в нас таку демократію».

Категоричнішим був його колега, вчитель Білоцерківської середньої школи Рахівського району Закарпатської області І. Влад, румун за національністю, який стверджував:

---

[10] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 391, арк. 24.
[11] Державний архів Рівненської області, ф. П-400, оп. 4, спр. 412, арк. 7.
[12] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6321, арк. 1.

«Трохи залишилося до того часу, коли з тими, хто стоїть при владі, ми розрахуємося...»[13].

В Україні не мали місця акції, подібні до організованої на Червоній площі російськими правозахисниками, що вийшли з гаслами «Руки геть від ЧССР!», «За вашу і нашу свободу!». Безперечно, не останню роль в цьому відіграв той факт, що в зазначений період український правозахисний рух лише шукав шляхи подальшого розвитку. Однак це ні в якому разі не означало, що все українське суспільство сприйняло й підтримало окупацію Чехословаччини. Через роки, протягом яких з'явився доступ до раніше закритих документів, можна абсолютно чітко говорити про помилку, яку допустив один із найвідоміших українських публіцистів у зарубіжжі, удостоєний Шевченківської премії, Роман Рахманний, який у полемічній статті «За який прапор?» висловив сумнів відносно можливості України так відстоювати свої права і свободи, як це робила Чехословаччина[14].

Аналіз документів ЦК Компартії України, радянських спецслужб свідчить, що в українському суспільстві поступово зростало серйозне невдоволення невиправданим і необґрунтованим тиском на Чехословаччину, яка обрала власний шлях розвитку. Невдоволення загострилися у зв'язку з акцією країн Варшавського договору 21 серпня 1968 р. Одними з перших висловили нерозуміння причини застосування військових підрозділів Збройних сил СРСР у чужій країні радянські військовослужбовці. Навіть після перетину кордону вони до кінця не усвідомлювали поставлених перед ними цілей і завдань. Солдати та офіцери не могли зрозуміти, чому «миролюбна акція» країн Варшавського договору викликала таку негативну реакцію місцевого населення, готового зі зброєю в руках зустрічати «визволителів».

Не можна залишити поза увагою свідчення колишнього лейтенанта, заступника командира танкової роти з технічної частини В. Ридченка (зараз — полковник запасу), який на сторінках газети «Факты и комментарии» визнав:

«Опівночі на 21 серпня наша танкова колона підійшла до кордону НДР і ЧССР. Прикордонних застав не було, а металеві ворота при в'їзді до Чехословаччини були зачинені. Чи можна це вважати перешкодою для бронетехніки? Наша частина війшла до ЧССР і по

---

[13] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 877, арк. 105.

[14] *Рахманний Р.* За який прапор? Думки про лихо від розуму на Україні і на чужині // Сучасність. – 1968. – № 6. – С. 103.

відмінних асфальтованих дорогах вийшла до міста Страконіце. Тут шлях танкам перепинив більш ніж 10-тисячний натовп людей, і командир частини наказав зупинити колону. Треба сказати, що в міру просування військ територією ЧССР у військовослужбовців з'явилися сумніви в правильності своїх дій: адже перед перетином кордону ЧССР нам розповідали, що вдячний народ закидатиме "визволителів" квітами, але замість квітів чехи показували солдатам кулаки. Місцеві мешканці не розуміли, навіщо ми тут...»[15].

Було б неправильно вважати подібні твердження суб'єктивними, сформованими під впливом сучасного трактування подій і фактів 1968 року. Мало чим відрізнялася картина, віддзеркалена в документах того періоду, підготовлених командуванням військових з'єднань і частин, їх політуправлінь і відділів. Так, член Військової ради, начальник політуправління Київського військового округу генерал-полковник В. Головкін, доповідаючи 31 серпня 1968 р. першому секретареві ЦК Компартії України П. Шелесту про проведену ідеологічну роботу серед військовослужбовців, зауважив:

«На більшість запитань даються обґрунтовані відповіді. Однак є і такі запитання, на які пропагандисти не можуть дати відповіді, оскільки не мають офіційної інформації»[16].

У словах начальника політуправління Київського військового округу неважко простежити розгубленість політпрацівників КВО, які не могли переконати військовослужбовців у виправданості покладеної на них місії.

Конкретнішим був у власних судженнях керівник Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу генерал-майор А. Шурепов, який інформував ЦК КПУ про настрої військовослужбовців. Не залишилася поза його увагою думка офіцера 2-го окремого важкого бомбардувального авіаційного корпусу інженер-майора Л. Д. Суртаєва, який, нехтуючи проведеними пропагандистськими заходами, заявив:

«Нашому уряду нема чого робити. Втручаються не у свої справи. Нехай чехи самі як хочуть, так і розбираються»[17].

---

[15] *Галух А.* В августе 1968 года советских солдат на чешской земле встречали с плакатами: «Оккупанты, убирайтесь вон!» // Факты и комментарии. – 2000. – 19 авг.

[16] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 33, арк. 16.

[17] Там само, спр. 31, арк. 141.

Інший авіатор, старший технік з авіаційного і спеціального озброєння 1006-го важкого бомбардувального авіаційного полку капітан Ю. Д. Левін у колі офіцерів сказав:

> «Немає чого нам лізти у внутрішню політику інших. Нам треба на свої дірки латки ставити»[18].

Додав клопоту Особливому відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу й лікар однієї з військових частин, що базувалася в м. Броварах поблизу Києва, В. Малинкович. 21 серпня 1968 р. він категорично відмовився виконувати свій «інтернаціональний обов'язок». Звертаючись до замполіта частини, В. Малинкович заявив, що в цій акції не братиме участі, оскільки вважає, що це злочин і порушення міжнародного права. Вочевидь, не бажаючи надавати вчинку В. Малинковича широкого розголосу, командування КВО після численних допитів, залякування розстрілом вирішило розв'язати справу меншою кров'ю. Після суду офіцерської честі його було відраховано з армії[19]. Високі резолюції на вказаному документі показали, що вище політичне керівництво України не було готове до такої реакції з боку військовослужбовців, перш за все, офіцерського складу. Ознайомившись із інформацією, підготовленою начальником Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по КВО генерал-майором А. Шуреповим, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест доручив командуючому Київського військового округу В. Г. Куликову доповісти про вжиті заходи[20]. Неважко передбачити, які саме заходи могли вжити спецслужби, що працювали при Київському військовому округу.

Останні ретельно вивчали кореспонденцію, яка надходила з військових з'єднань і частин, розквартированих у Чехословаччині. Навіть окремі витяги з листів можуть показати ті почуття, які переживали військовослужбовці. Наведемо лише декілька з них:

> «...Живемо в лісі, в наметах. Усе так само блокуємо військове містечко. Усе так само отримуємо образи ("Окупанти!", "Загарбники!"), погрози ("Забирайтеся додому!" та ін.)».
> «...Я животію в ЧССР. Як ти знаєш, нашому брату тут погано. Чехи називають нас окупантами, нахабно в очі говорять: навіщо приїха-

---

[18] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 31, арк. 142.
[19] *Малинкович В.* В августе 1968 года киевская интеллигенция промолчала. Как было разделано украинское шестидесятничество // Киевские ведомости. – 2000. – 16 октября.
[20] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 31, арк. 141.
[21] Там само, спр. 33, арк. 132.

ли, забирайтеся звідси поки цілі. Був у місті Остраві, туди краще не їздити: кидають камінням, тухлими яйцями, навіть стріляють...»[21].

Подібні судження серед колег, у приватних листах до рідних не залишалися без відповідних наслідків. Редактор української редакції радіо «Свобода» В. Зілгалов на сторінках інформаційного культурно-політичного щоквартальника для українців у Чеській Республіці «Пороги» 1998 р. розповів про життєві негаразди, які пережив його дядько, котрий дозволив собі у спілкуванні з чехами кинути фразу про те, що «Україна окупована вже п'ятдесят років»[22]. Наведені факти аж ніяк не були перебільшенням. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до спогадів однієї з ключових військових фігур в операції 1968 р. в Чехословаччині генерала О. М. Майорова. Навіть виправдовуючи проведену акцію, він не міг не визнати того, що реакція військовослужбовців була досить складною і суперечливою. Політпрацівники все частіше доповідали про «нездорові настрої» серед солдатів і офіцерів[23].

Характеризуючи протестні настрої серед військовослужбовців строкової і надстрокової служби, рядових і офіцерів запасу 1968 р., не можна залишити поза увагою й численні відмови запасників від участі у військових зборах, призовників — від виконання свого військового обов'язку. Так, секретар Хмельницького обкому КПУ К. Яновицький повідомляв про відмову капітана запасу, члена КПРС, працівника автопідприємства 22021 м. Хмельницького Л. Кичатого відбути до військової частини. Інші військовозобов'язані С. Розведський (м. Хмельницький) та І. Шевчук (м. Старокостянтинів) зробили так само, хоча й пояснювали рішення релігійними мотивами[24]. Категорично відмовилися 25 серпня 1968 р. виїхати у спецвідрядження до ЧССР у складі сформованого за рішенням Уряду СРСР військово-експлуатаційного відділення Придніпровської залізниці члени КПРС, помічники чергового по Запорізькому відділенню В. Огурцова та І. Черкез. Справу щодо їхньої «політичної незрілості» розглядав Запорізький обком КПУ[25].

---

[22] *Зілгалов В.* Празька весна // Пороги. – 1998. – № 3. – С. 8.

[23] *Стыкалин А. С.* Новое свидетельство о роли советского фактора в чехословацких событиях 1968 года (к выходу в свет мемуаров генерала А. М. Майорова) // Славяноведение. – 2001. – № 1. – С. 79.

[24] Державний архів Хмельницької області (*далі* – ДАХО), ф. 487, оп. 18, спр. 38, арк. 128.

[25] Державний архів Запорізької області (*далі* – ДАЗО), ф. П-102, оп. 4, спр. 537, арк. 51.

Серйозне невдоволення серпневою акцією 1968 р. спостерігалося не лише в середовищі військовослужбовців, які були змушені, в більшості своїй попри власну волю, виконувати поставлені перед ними завдання. Неоднозначною, далекою від офіційних трактувань була думка і цивільного населення України, яке довідувалося про події в Чехословаччині в основному за повідомленнями офіційних засобів масової інформації. Уже в перші дні після окупації Чехословаччини негативне ставлення до зазначеного кроку радянського керівництва висловили громадяни ЧССР, які перебували на території України, брали участь у реалізації економічних, культурних, освітніх програм. Зокрема, не залишалася непоміченою позиція Генерального консула ЧССР у м. Києві Й. Горака, який на зустрічах з українськими громадянами стверджував, що введення союзницьких військ на територію Чехословаччини є окупацією, яка принижує національну гідність 14-мільйонного населення ЧССР. Інформуючи про це ЦК КПРС 25 вересня 1968 р., перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест просив розглянути питання про відкликання Й. Горака з посади керівника дипломатичного представництва ЧССР у м. Києві[26]. Пізніше, влітку 1969 р., переживши зазначений дипломатичний демарш, вище партійно-державне керівництво України з особливою прихильністю прийняло новопризначеного Генерального консула ЧССР в м. Києві Я. Малковича та змінений апарат консульської служби[27]. Причому, виходячи з наявного досвіду, ЦК КПРС і ЦК КПУ поставили завдання перед зовнішньополітичними відомствами СРСР та УРСР, іншими радянськими організаціями, що працювали за кордоном, відстежувати позицію зарубіжних дипломатів, які тією чи іншою мірою були зацікавлені зовнішньополітичними інтересами Радянського Союзу[28].

Солідарність зі своїм народом висловила група чехословацьких фахівців, що працювала в локомотивному депо станції Київ–Пасажирський Київського відділення Південно-Західної залізниці. У день опублікування заяви ТАРС про введення військ, вони відмовилися приступити до роботи, а після відвідання чехословацького консульства керівник групи, член КПЧ з 1945 р. Яромир Кринес заявив, що чехословацький уряд не звертався з проханням про введення військових підрозділів збройних сил країн Варшавського

---

[26] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 27, арк. 12–13.
[27] Там само, спр. 256, арк. 51.
[28] Там само, спр. 108, арк. 175–176.

договору на територію Чехословаччини. Наступного дня вони прибули на підприємство о 8 годині ранку, але протягом двох годин до роботи не приступали. Майстер Карел Гумчал заявив, що вночі вони слухали радіопередачу, з якої довідалися, що радянські війська, увійшовши в Чехословаччину, поводять себе як гітлерівські окупанти. «Цього чехословацький народ ніколи не вибачить», — сказав він[29]. До радикальніших заходів вдалося 18 чехословацьких студентів, які перебували на відпочинку в серпні 1968 р. в с. Приморському Кілійського району Одеської області. Довідавшись про введення військ країн Варшавського договору, вони вийшли на вулиці курорту з гаслами «Смерть радянським окупантам!», писали та розповсюджували листівки аналогічного змісту серед відпочиваючих[30].

Не менш негативні оцінки відходили й від громадян України, які досить неоднозначно сприймали ситуацію в Чехословаччині. Перші тривожні симптоми проявилися уже в ході пропагандистської кампанії, пов'язаної з обґрунтуванням доцільності і своєчасності введення військ країн Варшавського договору до ЧССР. Перший секретар Білоцерківського міськкому Компартії України Г. Шостак повідомляв Київському обкому КПУ, що на партійно-господарському активі міста під час обговорення статті «Захист соціалізму — вищий інтернаціональний обов'язок», опублікованої 22 серпня 1968 р. в газеті «Правда», виникло ряд запитань, які засвідчили, що присутні прагнуть глибше зрозуміти й опанувати процеси, які проходили в сусідній країні. Було помітно, що редакційна стаття органу ЦК КПРС не лише не могла задовольнити пересічного читача, а й керівників організацій і установ, які повністю орієнтувалися на позицію партійних і радянських органів[31].

У Хмельницькій області партійні та радянські органи зіткнулися з певними складнощами через обмеження поїздок громадян за кордон, зокрема, до Чехословаччини. Голова комісії Хмельницького обкому КПУ з виїздів за кордон 22 серпня 1968 р. доповідав ЦК КПУ про вчинок викладача Кам'янець-Подільського індустріального технікуму В. Іваніна, який, довідавшись про відміну поїздки до Чехословаччини, заявив: «Уряд не може вказувати мені як і де проводити відпустку»[32].

---

[29] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 32, арк. 4–5.
[30] Там само, арк. 5.
[31] ДАКО, ф. П-5, оп. 7, спр. 822, арк. 6–7.
[32] ДАХО, ф. 487, оп. 18, спр. 36, арк. 241–242.

Творча інтелігенція України, у переважній більшості, вітала реформаторський курс чехословацького керівництва, вбачала в ньому шлях для розширення демократичних процесів в Україні, єдину можливість для інтелектуальної свободи. Публікації останніх років дозволили глибше з'ясувати політичні вподобання творчої еліти України. Зокрема, у своєрідний дискусійний клуб перетворилася Спілка письменників України, в якій годинами точилися розмови щодо Чехословаччини, висловлювалися далекі від офіційних думки.

Для зняття напруги серед письменників перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест запросив наприкінці травня 1968 р. близько сорока літераторів на теплохідну прогулянку по Дніпру. Під час неї йшла масована ідеологічна обробка представників секретаріату та правління СПУ. Ось що писав про цей захід П. Ю. Шелест:

> «Були відверті, але разом з тим і гострі питання, бесіда проходила при взаємному розумінні всіх непростих питань. Треба й у майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розбиратися в складних питаннях зовнішньої і внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше тактично направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло питань про події в Чехословаччині — ця тема їх дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці породжують взаємну довіру і викликають на відверті розмови»[33].

Однак українські письменники, вислухавши аргументи лідера ЦК Компартії України, продовжували зберігати щодо Чехословаччини власну думку. Останнє яскраво підтвердила доповідна записка до ЦК КПУ за № 987/16 від 4 березня 1969 р. голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів України В. Нікітченка. Серед «серйозних ідеологічних збочень» керівник спецслужби республіки називав «тенденційне ставлення ряду членів СПУ до подій в Чехословаччині». Не обійшов своєю пильністю В. Нікітченко і таких літературних авторитетів як О. Гончар та Л. Новиченко.

Прагнучи максимально унеможливити негативні наслідки від висловів товаришів по перу, секретаріат і партком СПУ вдалися до низки заходів, що доводили б лояльність письменників. Доповідаючи вищому політичному керівництву республіки, заступник

---

[33] *Шелест П. Е.* ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М.: Edition q, 1995. – С. 314.

завідувача відділу культури ЦК Компартії України Д. Цмокаленко писав:

> «Щодо деякої пасивності окремих письменників під час найгостріших подій у Чехословаччині відділ культури ЦК КП України мав розмову з секретарем парткому СПУ т[оваришем] Козаченком. Після розмови газета "Літературна Україна" організувала ряд виступів, у яких гостро засуджувалися підступи імперіалістичної реакції. Що ж до позиції т[оваришів] Новиченка і Гончара, то вона не викликає сумнівів. Т[овариш] Новиченко кілька разів відкрито виступав із рішучим осудом дій чехословацької контрреволюції, зокрема й на останньому пленумі СПУ. Т[овариш] Гончар підписав відкритого листа до чехословацьких письменників, у якому висловлюється чітка позиція в цьому питанні всіх радянських літераторів»[34].

Щодо принципової позиції «всіх радянських літераторів» Д. Цмокаленко явно погрішив проти істини. Так, не захотів брати участь у загальному хорі засудження Чехословаччини письменник, лауреат Державної премії СРСР, автор безсмертного твору «В окопах Сталінграда» В. П. Некрасов. Пізніше, в процесі інспірованої проти нього кампанії письменнику пригадали також і підтримку «чехословацьких ревізіоністів»[35]. Поет і перекладач Володимир Житник, який особливо цікавився чеською літературою, мав чимало друзів серед літераторів, журналістів ЧССР, відвідавши 1968 р. Прагу, назавжди залишив у своєму серці враження, що пізніше стали сюжетом його вірша «Прага. VIII. 1968». Особливо хвилюючими в ньому є такі рядки:

> «Місто з вежами, що вкарбувались у вись, —
> мов крапки над найтоншою літерою,
> наче сотні вітрильників разом зійшлись
> і чекають попутного вітру.
> Хто додумався танком пройтися по тобі?!
> Хто посмів осквернити це місто?!
> Б'ється в серце готичний, хоральний прибій
> б'ється чисто і урочисто...»[36].

Неспокійним, з погляду тогочасних владних структур, залишався Дніпропетровськ. Начальник Управління Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР по Дніпропетровській облас-

---

[34] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 68.
[35] Там само, спр. 1044, арк. 59.
[36] *Житник В.* Прага. VIII. 1968 // Слов'янське віче – XXI століття. – 1998. – № 3. – С. 33–34.

ті М. Мажара регулярно доповідав місцевому обкому КПУ, своєму відомчому керівництву в Києві про нові факти зростання протестних настроїв серед творчої інтелігенції.

Отримати об'єктивну інформацію про події в ЧССР всіляко прагнув редактор молодіжних передач Дніпропетровського радіокомітету В. І. Заремба. Але його спроби ознайомитися з україномовною газетою Чехословаччини «Нове життя», обговорити опубліковані в ній матеріали з колегами по роботі розцінювались як антирадянська вихватка і призвели до втрати молодим журналістом улюбленої роботи[37].

Для того, щоб з'ясувати, що насправді відбувалося в Чехословаччині, інженер Дніпропетровського металургійного інституту, автор кількох поетичних збірок М. Чхан звернувся до чехословацьких журналістів, які надіслали йому відповідні матеріали. Як наслідок — він потрапив у поле зору органів КДБ. До того ж перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ф. Ватченко 25 квітня 1968 р. доручив секретареві обкому КПУ з ідеологічних питань А. Я. Пащенку «особисто розібратися і доповісти»[38].

Неправильна оцінка подій в Чехословаччині стала одним із мотивів звинувачень наукового співробітника Інституту літератури АН України В. Іванисенка[39]. 27 червня 1972 р. президія СПУ під головуванням Ю. Смолича виключила його з членів Спілки[40].

Не могла відзвітуватися благонадійністю Спілка художників України. Серед іншого завадило цьому повідомлення секретаря Полтавського обкому КПУ М. Губерського, який 30 серпня 1968 р., інформуючи ЦК Компартії України про відгуки населення на події в Чехословаччині, писав:

> «Окремі працівники Полтавської художньої майстерні висловлювали такі думки: "Чого нам треба було лізти в Чехословаччину? Там і без нас розберуться, самі вирішать як їм бути". Не допомогло і запевнення, що "Полтавський міськком партії вжив заходів до посилення роз'яснювальної роботи серед художників"»[41].

---

[37] Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* – ГДА СБ України), м. Дніпропетровськ, спр. П-24613, т. 7, арк. 164.

[38] Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 52, спр. 72, арк. 74.

[39] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (*далі* – ЦДАМЛМ України), ф. 590, оп. 1, спр. 803, арк. 129–135.

[40] Там само, спр. 872, арк. 38.

[41] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 40, арк. 143.

В іншому випадку відомий український художник В. Черніков звернувся до ЦК КПРС з листом, в якому закликав зайняти зважену й толерантну позицію щодо ЧССР[42]. Непересічність мислення призвела до виключення з членів Спілки художників України 10 листопада 1968 р. А. Горської, Л. Семикіної, Г. Севрук. Останні хоча відкрито й не виступали проти політики СРСР щодо Чехословаччини, однак не могли і не бажали змиритися з тією жорсткою та нічим невиправданою силою, яка нівечила як особистість, так і суспільство[43].

Осередком вільнодумства залишалася Спілка кінематографістів України. Цікавими в цьому плані є спогади В. Крагліка, який в пориві почуттів надіслав один зі своїх творів, — «Пісню про гайдамаків», — з присвятою особисто О. Дубчеку. Незабаром через газету «Руде право» він отримав подяку за такий подарунок. Проте з цього необхідні висновки зробили радянські спецслужби, які взяли В. Крагліка під особливу опіку. На захист свого товариша стали видатні майстри українського екрану Іван Миколайчук, Леонід Биков, які, користуючись власним авторитетом, надавали йому моральну та матеріальну підтримку, так чи інакше солідаризувалися з його поглядами[44].

Спілка журналістів України через професійні можливості була краще поінформована про події в Чехословаччині. Зокрема, власний погляд на цю проблему мали журналісти газети «Радянська Україна» А. Друкаренко та І. Кухар. Про це «поспішив» повідомити відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України А. Донець, якого особливо вразило, що в приватній розмові А. Друкаренко заявив:

> «[...] СРСР — це жандарм у рамках соціалістичної системи, який пригноблює, змушує йти своїм шляхом інші народи соціалістичних країн»[45].

Не залишилися непоміченими для вищого політичного керівництва та спецслужб погляди випускника Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, редактора республіканського видавництва «Молодь України» М. Малаша. У листі братові, тока-

---

[42] *Шелест П.Е.* Ук. соч. – С. 316.

[43] ЦДАМЛМ України, ф. 581, оп. 2, спр. 302, арк. 39.

[44] *Краглік В.* Як я вітав Празьку весну і став дисидентом // Зона. – 1992.– № 3. – С. 99–101.

[45] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 342, арк. 135.

реві Дніпропетровського заводу металургійного устаткування, від 24 березня 1968 р., М. Малаш писав:

> «Цікаві діла в Чехословаччині. Наші газети в основному мовчать, але там є чимало нового. Про це я довідуюсь з радіо. Чехословацькі газети в Києві теж не продаються, хоча раніше були завжди. Немає і югославських, бо ті теж пишуть про все, що відбувається в Чехословаччині. Правда, газета "Нове життя", що виходить у Чехословаччині українською мовою, прийшла Кореневичу, який її виписує. Спочатку — без вкладиша, а тепер оце — повністю. Будемо вірити, що й у нас скоро буде якась буча. Коли б швидше, а то далі так жити не можна. Імперія розпадається, і буде добре, якщо й Україна скаже своє слово проти цієї імперії»[46].

Як окупацію розглядав вторгнення до ЧССР літературний працівник редакції газети «Черкаська правда», майбутній лауреат Шевченківської премії В. Захарченко. Прослуховуючи зарубіжні радіостанції, опрацьовуючи газету «Нове життя», журнал «Дружно вперед», він повністю переконався, наскільки неправдивою і тенденційною була радянська пропаганда[47].

Київський обласний комітет Компартії України в особі його секретаря Ф. П. Головченка також регулярно інформував ЦК КПУ про представників наукової і творчої інтелігенції, які не підтримували політики СРСР щодо Чехословаччини.

Висвітлюючи настрої, характерні для української інтелігенції, було б неправильно використовувати як ілюстрацію лише добре відомі в суспільстві імена видатних діячів науки і культури. У різних прошарках української інтелігенції — серед учителів, лікарів, інженерів — знайшлося багато незалежно мислячих людей, здатних не лише самостійно аналізувати події, що відбувалися, а й намагатися чесно ділитися своїми думками з іншими. Важко сказати, скільки часу готувався до свого уроку вчитель фізики Вахнівської середньої школи Липовецького району Вінницької області О. Г. Бубела, який тиск СРСР на Чехословаччину сприйняв як власний незгасаючий біль. Ось що пише з цього приводу його учень В. Турбовець:

> «На все моє життя, однією яскравою сценою запам'яталася подія, що суттєво вплинула на моє подальше життя. Цього весняного ранку 1968 року ми, учні 9-В класу, прийшли в фізкабінет, що

---

[46] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 64, арк. 38–39 зв.
[47] ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД, т. 1, арк. 26–33.

містився в південному крилі школи на другому поверсі, і за кафедру вийшов наш учитель О. Г. Бубела. Він попросив у нас вибачення, що змушений відступити від теми уроку фізики, але події в світі вимагають адекватної реакції. Сказавши, що він забере в нас не більше п'яти хвилин часу і впершись кулаками в кафедру, гостро засудив знахабнілих московських мілітаристів. Пам'ятаю його слова про те, що ніколи ще військова сила не вирішувала жодної проблеми, і що, врешті-решт, агресор жорстоко поплатиться за свої дії. Це був немовби грім серед ясного дня»[48].

Особливу стурбованість вищого політичного керівництва республіки і спецслужб викликало студентство. Характерною, на наш погляд, є доповідна записка Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, підготовлена саме в період чехословацьких подій. У ній серед іншого говорилося:

«Ставлення до того, що відбувається в Чехословаччині, двояке. З одного боку, висловлюється обурення "братами", яких "стільки років годували" і які відповідають чорною невдячністю. Ця група студентів, серед яких є і учасники угорських подій, вимагають рішучих заходів і застосування військової сили. Однак група ця нечисленна. Все інше студентство, яке, взагалі, любить будь-які неприємності й відхід від офіційної лінії, дивляться на те, що відбувається в Чехословаччині, з доброзичливим зацікавленням. Вони навіть і не усвідомлюють, до чого це все може призвести. Їм імпонує чеське студентство, що стало великою соціальною силою. Деякі навіть розглядають (щоправда, гіпотетично) можливість повторення чеського досвіду в нас»[49].

Взагалі, вплинути на студентську молодь, становлення якої співпало з рішеннями XX з'їзду КПРС, суттєвими змінами в суспільній свідомості, було практично неможливо. Вона неприховано висловлювала підтримку ровесникам у Чехії та Словаччині, які стали на барикади, захищаючи ідеї «Празької весни».

Марно на початку вересня 1968 р. перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест переконував студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у справедливості й обґрунтованості акції країн Варшавського договору в ЧССР. Відсутність відкритої дискусії дала підставу лідеру КПУ вважати, що його ідеологічна місія

---

[48] *Турбовець В.* Громадянин // Липовецькі вісті (громад.-політ. тижневик Липовецької райдержадміністрації Вінницької обл.). – 2001. – 3 липня.

[49] *Попов С.В., Тебиев Б.К., Чернев А.Д.* «...Отчужденное от партии состояние». КГБ СССР о настроениях учащихся и студенчества. 1968–1976 гг. // Исторический архив. – 1994. – № 1. – С. 190.

була успішною. Однак на П. Шелеста чекало відверте розчарування. Звернімося до сторінок його щоденника:

> «На другий день після зустрічі я отримав листа лайливого, образливого змісту на свою адресу. Чому я, мовляв, лізу до студентів, що я про Чехословаччину говорив неправду, а по Союзу і республіці прикрасив стан справ. Тон записки був не лише зухвалий, а й образливий не тільки для мене особисто, а й для нашої системи. Мені було до болю прикро, неприємно — я чимало часу знаходився під враженням цієї зухвалості. Записку було написано українською мовою, у віршованій формі. Підпис: "Студенти слухали тебе"»[50].

Листа першому секретареві ЦК КПУ можна було б вважати одиничним, не вартим уваги випадком, якби не інші факти, які спостерігалися в студентському середовищі. Наприклад, 18 вересня 1968 р. до студентів того ж університету надійшло звернення за підписом «Голос народу», в якому їх закликали взяти приклад із чехословацьких студентів, що залишили аудиторії і мужньо виступили проти диктатури[51]. Причому, якщо один із листів, надісланих до парткому, вдалося вилучити, то, очевидно, інші все ж таки потрапили до адресатів.

Неспокійною була ситуація не лише у вищих навчальних закладах великих адміністративних, наукових і культурних центрів, а й навіть у ВНЗ, технікумах, професійно-технічних училищах провінційних міст. Так, у лютому 1969 р. ректор Кременецького педагогічного інституту Тернопільської області М. Л. Бригінець на партійному активі, присвяченому ознайомленню з листом ЦК КПРС про події в Чехословаччині, прилюдно запитував:

> «Як нам бути із студентами, як пояснювати їм події в Чехословаччині? Адже вони слухають закордонне радіо, яке неправильно тлумачить самоспалення студента Яна Палаха»[52].

Із метою встановлення необхідного контролю над вищими навчальними закладами політичне керівництво республіки рекомендувало обкомам партії провести розширені партійні збори за участю професорсько-викладацького складу ВНЗ і студентського активу. Їх формальність була настільки очевидною, що навіть не завуальовувалася різними відповідними фразами в рішеннях і резолюціях.

---

[50] *Шелест П. Е.* Ук. соч. – С. 404.
[51] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 64, арк. 59–60.
[52] ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 4105, арк. 24.

Так, у м. Львові, де налічувалося понад 100 тисяч студентів, на подібних партійних зборах були прийняті такі трафаретні рішення:

> «Систематично відвідувати збори в студентських колективах, бувати в усіх гуртожитках у вечірні години, цікавитися проведенням вечорів відпочинку та інших масових заходів молоді, глибше вивчати стан побуту, громадського харчування студентів».

А головне —

> «[...]було вказано на необхідність давати чіткі та зрозумілі відповіді на всі питання, що цікавлять студентську молодь у зв'язку зі згаданими (чехословацькими. — *В. Д.*) подіями»[53].

Відчувалося, що у владних структур не вистачало необхідних аргументів для виправдання дій вищого політичного керівництва країни щодо ЧССР.

Акцентуючи увагу на позиції наукової, творчої інтелігенції, студентства, які завжди виявляли незалежність думки, одночасно зазначимо, що не стояли осторонь і українські робітники. Як відзначав доктор історичних наук В. Сергійчук, під збільшувальне скло рад робітничої честі за невідповідність поглядів офіційній точці зору на події в Чехословаччині лише в Луганській області потрапили робітники шахт «Садово-Хрустальна» Ю. Г. Ростокін, № 63 — Л. Д. Єльцев, «Суходольська» № 1 — В. І. Шерепа, «Центральна» — А. М. Шкляр, № 10 імені Артема — М. М. Абраменко, робітник очисного забою шахти «Чорноморка» В. І. Лановський, забійник шахти № 68 А. М. Рунчак, тракторист тресту «Лисичанськвугілля» Є. Єрмаков, маляр НВД-4 Луганського відділення Донецької залізниці К. М. Карюкін[54].

Робітники Молочанського меблевого комбінату Запорізької області за поданням обкому Компартії України одностайно засудили колегу В. Сулименко, яка визнала, що західним радіостанціям вона довіряє значно більше, ніж радянським засобам масової інформації[55]. Так само розглядалися в Запорізькій області аналогічні справи робітників абразивного комбінату В. Наймана та конструкторського бюро «Прогрес» І. Якушевича[56]. Це типові прикла-

---

[53] ДАЛО, ф. П-3, оп. 10, спр. 248, арк. 2.

[54] *Сергійчук В.* Празька весна та її відгомін в Україні // Український світ. – 1998. – № 4-6. – С. 38.

[55] ДАЗО, ф. П-102, оп. 4, спр. 566, арк. 42.

[56] Там само, спр. 537, арк. 43.

ди скептичного ставлення робітників до дій керівництва Радянського Союзу.

Безпосередньо з подіями 1968 р. в Чехословаччині радянські спецслужби пов'язували збільшення випадків крадіжок боєприпасів із розташованих на території України військових частин. Так, Особливий відділ КДБ при Раді Міністрів СРСР по Прикарпатському військовому округу констатував факт викрадення 35 одиниць боєприпасів зі складу військової частини 55436 у Львівській області. Серед них — бойові гранати РГД, Ф-1, патрони тощо[57]. З цим же асоціювалося викрадення внаслідок розбійного нападу друкарських шрифтів із друкарні Львівського торговоекономічного інституту. Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Львівській області не виключало того, що викрадені 20 кг друкарського шрифту, верстатки, форми та інші деталі могли бути використані для виготовлення листівок, прокламацій, інших нелегальних матеріалів[58].

Тому місцевими партійними органами та спецслужбами було проаналізовано всі випадки розповсюдження в Україні листівок і прокламацій. З'ясувалося, що ситуація з цим наприкінці 1960-х рр. дуже нагадувала першу половину 1950-х рр., коли листівки різноманітного змісту вилучалися в західному регіоні республіки[59]. Для розповсюдження нелегальної літератури використовувалися навіть такі нетрадиційні засоби, як повітряні кулі, контроль над якими був неможливим[60].

Зі спецповідомлень органів КДБ при Раді Міністрів УРСР довідуємося про численні випадки розповсюдження листівок у м. Києві наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Найбільшу їх кількість було виявлено в студентських аудиторіях. У результаті цього серед іншого практично в усіх ВНЗ України було встановлено жорсткий перепускний режим.

Листівки поширювалися і в Черкаській області. Біля входу до Уманського педагогічного інституту 22 серпня 1968 р. було виявлено листівку такого змісту: «Ганьба агресії в Чехословаччині». Тоді ж в м. Умані було виявлено ще одну листівку з текстом: «Свобода — так, танки — ні»[61]. У м. Нововолинську Волинської

---

[57] ДАЛО, ф. П-3, оп. 13, спр. 68, арк. 62.
[58] Там само, арк. 64–66.
[59] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 128–129.
[60] Там само, спр. 3726, арк. 149–150.
[61] Там само, оп. 25, спр. 38, арк. 62–63.

області 26 серпня 1968 р. на приміщеннях ринку, управління шахти № 4 та ресторану «Шахтар» були написані вугіллям такі гасла: «Смерть кремлівським бюрократам! Руки геть від Чехословаччини!» та «Смерть радянським окупантам!»[62].

У м. Чернівцях у приміщенні університету, в під'їздах будинків на вулицях Українській, Леніна, Міцкевича, Шевченка, провулку Українському у вересні 1968 р. були розповсюджені листівки, які давали наступні оцінки подіям у Чехословаччині:

> «Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал наклепів на народ, Комуністичну партію, органи друку та молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись звести наклеп на партійних і державних діячів ЧССР, радянська пропаганда використовує брудні плітки й домисли, в черговий раз демонструючи давнішні прийоми шантажу і погроз. Із продажу вилучено газети найбільших Комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії!».
>
> «Події в Чехословаччині доводять, що купка осіб, яка захопила владу в нашій країні й партії, заради збереження свого панівного становища продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюристичні дії знову втягнули світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про нерозповсюдження ядерної зброї і викликали небувалий до цього часу розкол у комуністичному русі. Геть, зганьбившу нашу країну, політику авантюристів!».
>
> «Товариші! Подальший розвиток соціалізму в ЧССР загрожував панівному становищу партійної верхівки КПРС, нездатної забезпечити розвиток соціалізму шляхом демократії і свободи. Керівництво КПРС для виправдання агресії в Чехословаччині вигадало міф про контрреволюцію. Геть реакційну верхівку КПРС — душителя свободи соціалізму!»[63].

Навіть побіжний аналіз тексту вказаних листівок свідчив, що їх автор представляв високоосвічені кола українського населення, добре орієнтувався в нюансах зовнішньої політики СРСР. Такої ж думки дотримувалися і радянські спецслужби. Так, Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Чернівецькій області шукало автора, перш за все, в колах наукової, творчої інтелігенції, серед студентства[64].

На території західних областей України поширювалися також листівки чеською і словацькою мовами, здебільшого виготовлені в ЧССР. В одній з них, за 1969 р., говорилося:

---

[62] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 38, арк. 55.
[63] Там само, арк. 56–57.
[64] ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. П-3658, арк. 2, 104.

«Наближається сумна річниця ганебної окупації нашої дорогої батьківщини військами так званих друзів! Колабораціоністи на чолі з Гусаком, Індрою, Кольдером та іншими їм подібними зрадниками намагаються одурманити чеський і словацький народи, легалізувати окупацію 21 серпня як цілком відповідне і необхідне втручання "наших друзів". Тому треба було видалити з державного керівництва і громадського життя тих осіб, які до останнього часу опиралися і ціною власної безпеки і втрати суспільного становища хотіли перешкодити цьому. Ці народні герої нашого народу на чолі з Крігелем, Пахмоном, Затопеком, Гавелом та іншими гордо заявили про себе, безстрашно стали в перші ряди опору проти сваволі продажних душ Штроугалової й Ауперової кліки і героїчно захищають святу правду щодо дійсної мети незваних гостей. Наші народи не забудуть про самопожертву наших дорогих синів Яна Палаха та Яна Заяца. Їхня самопожертва не повинна бути забутою»[65].

Констатуючи зростання соціальної активності, перш за все серед інтелігенції, вище політичне керівництво України і спецслужби відзначали спроби українських правозахисників використати «чехословацький канал» для поширення самвидаву на Заході, оприлюднення фактів численних порушень прав людини. Уже в червні–липні 1967 р. українські правозахисники намагалися передати окремі рукописи та машинописні тексти до ЧССР через З. Ґеник-Березовську. Усі вони після отриманої оперативної інформації були вилучені на державному кордоні СРСР[66]. Наукові співробітники Інституту чеської мови Чехословацької академії наук Є. Покорна та В. Червена 31 січня 1968 р. зробили спробу перевезти через державний кордон СРСР фотоплівку з публіцистичним твором В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берія»[67].

Органи КДБ при Раді Міністрів УРСР з'ясували, що цілий ряд матеріалів передавався за кордон онукою відомого українського письменника І. Франка, старшим науковим співробітником Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН України З. Франко. У протоколі митної служби, діяльність якої опиралася на оперативну інформацію Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, було чітко зафіксовано:

«31 січня 1968 р. при митному догляді на станції Чоп особистих речей виїжджаючої з СРСР громадянки ЧССР — Покорної Єви було виявлено й вилучено фотокопію "Репортажу [...]", сховану в коробці

[65] ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. 256, арк. 18.
[66] Там само, спр. 65, арк. 31.
[67] Там само, спр. 64, арк. 13.

з цукерками. Як заявила Покорна та її супутниця громадянка ЧССР Червена Власта, коробку з цукерками, в якій було виявлено фотокопію "Репортажу[...]", їм вручила Франко Зіновія Тарасівна для передачі громадянину ЧССР Куримському Андрію»[68].

Успішнішою виявилася місія студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини Ганни Коцурової. За допомогою Валерія Шевчука, Івана Світличного, Леоніда Селезненка, Миколи Плахотнюка, Зиновія Антонюка та інших наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. їй вдалося вивезти до Чехословаччини фотоплівки з творами Є. Сверстюка «Собор у риштуванні», М. Осадчого «Більмо», поетичні збірки Ігоря Калинця та Василя Стуса, окремі числа «Українського вісника» та ін. Вивезені нелегальним шляхом фотоплівки з Чехословаччини через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправлялися в інші європейські країни, де надавалися в розпорядження видавництв, редакцій газет і журналів, радіо і телебачення. Активність Ганни Коцурової не залишилася непоміченою як для радянських, так і чехословацьких спецслужб. 1972 р. її заарештували на території Чехословаччини. Лише вагітність врятувала Г. Коцурову від відбуття тривалого терміну ув'язнення[69].

Визнаючи факт налагодження тісних зв'язків інакодумців УРСР зі світовим правозахисним рухом, вище політичне керівництво та спецслужби не могли не відзначити помітного пожвавлення в середовищі української діаспори у світі. Перш за все, йшлося про активність української громади в Чехословаччині, яка не лише підтримала демократичні перетворення партійно-державного керівництва ЧССР, а й виступила однією з найревніших їх прибічників. Висвітлюючи ці питання, С. В. Віднянський та Р. М. Постоловський на переконливих прикладах доводять, що українське населення Чехословаччини прагнуло в усіх сферах політичного, економічного, культурного життя підтримати реформаторів[70].

На з'ясування чехословацьких питань була зорієнтована зарубіжна українська інтелектуальна думка. Зокрема, українські часописи зі своїми коментарями передруковували відозви і статті відо-

---

[68] ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. 127, арк. 93–94.

[69] *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 85.

[70] *Віднянський С.В., Постоловський Р.М.* Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968–1969 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 54–66.

мого російського правозахисника А. Т. Марченка, що дозволив собі кинути виклик правлячому режимові[71]. До речі, вже у 1980-х рр., відстоюючи власні принципи, він загинув після тривалого, оголошеного ним, голодування[72]. У чехословацьких виданнях «Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя» друкувалися твори українських дисидентів[73]. Свої аналітичні дописи оприлюднював М. Прокоп, який намагався узагальнити уроки, які могла б винести Україна з чехословацьких подій[74]. Принципову позицію науковця і публіциста висловлював А. Камінський, який підкреслив, що процеси, які проходили в ЧССР, були єдиним шансом, який давала практика соціалістичному табору європейських країн для реформування і входження у світове співтовариство[75]. Цієї думки притримувалися також учасники III з'їзду Світової антикомуністичної ліги, який проходив у Таїланді 3–8 грудня 1969 р. У прийнятій ними резолюції зазначалося, що придушення ініціатив керівництва ЧССР є ні чим іншим як знаменом нового етапу реакції в країнах соціалізму[76].

Звісно, при цьому не обходилося без перебільшень. Зокрема, в історичній і політологічній літературі істотно переоцінювалася роль П. Ю. Шелеста в постановці й реалізації заходів із придушення «Празької весни»[77]. Навіть сприймаючи його як впливового політика, не можна не підкреслити, що всі принципові рішення приймалися вищим партійно-державним керівництвом у Москві, і перший секретар ЦК Компартії України був лише їх активним виконавцем.

Хибно вважати також те, що деякі українські зарубіжні організації, перебуваючи під впливом вищого політичного керівництва

---

[71] *Марченко А. Т.* Відкритий лист до комуністичних газет // Сучасність.– 1968. – № 11. – С. 114–118.

[72] *Милокостова И.* В 1986 году Анатолий Марченко объявил бессрочную голодовку с требованием освободить всех политзаключенных СССР // Факты и комментарии. – 1999. – 14 октября.

[73] *Неврлий М.* Слов'янський контекст шістдесятництва // Сучасність. – 2000. – № 1. – С. 103.

[74] *Прокоп М.* Лекція чехо-словацької революції. Спроба перших підсумків // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 62–74.

[75] *Камінський А.* «Жовтневий» аспект «Празької весни» // Сучасність. – 1974. – № 10. – С. 96–105.

[76] На оборону культури та її діячів на Україні // Сучасність. – 1970. – № 5. – С. 60–62.

[77] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 159, арк. 46–47.

СРСР і УРСР, не мали свого власного погляду на перебіг чехословацьких подій. Яскравим прикладом цього можуть бути гострі дискусії в Товаристві об'єднаних українських канадців (ТОУК). 20 вересня 1968 р. пленум крайового комітету ТОУК категорично виступив проти окупації Чехословаччини. Особливо гостро висловилися щодо цього А. Білецький, Ю. Соломон, І. Хитренький, В. Хомин та інші. Незважаючи, що під впливом ЦК КПРС, ЦК Компартії Канади і особисто Генерального секретаря ЦК КПК У. Каштана вдалося дезавуювати деякі прийняті резолюції, сам факт обговорення цього питання Товариством мав широкий резонанс не лише серед українців Канади, а й в українській спільноті інших зарубіжних країн[78].

Розглядаючи різні чинники впливу чехословацьких подій 1968 р. на українське суспільство, не можна не відзначити, що вони без перебільшення піднесли на якісно новий рівень громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви.

Принципово нові підходи чехословацького керівництва до свободи віросповідань, відновлення греко-католицької церкви в ЧССР 1968 р., повернення храмів і культового майна стало своєрідним сигналом для католиків східного обряду України. Відразу після постанов, прийнятих чехословацькою законодавчою і виконавчою владою, з геометричною прогресією зростала петиційна кампанія, в ході якої духівництво та віруючі УГКЦ вимагали відміни рішень, поспішно зібраних і неканонічних соборів у Львові (1946 р.) і Мукачеві (1949 р.), добивалися визнання УГКЦ легальною релігійною організацією, яка б могла забезпечити духовні потреби своїх віруючих. Почастішали випадки захвату храмів, виходу священиків із РПЦ, неприхованого виконання релігійних служб і треб. Навіть в офіційних документах, матеріалах патріархії РПЦ подібна активність віруючих нерозривно пов'язувалася з виходом із підпілля їхніх єдиновірців у Чехословаччині[79].

Утихомирення неприйнятної для партійно-державного керівництва СРСР громадської думки стосовно подій у Чехословаччині

---

[78] *Кравчук П.* Без недомовок: Спогади. – К.: Літературна Україна, 1995. — С. 125–126.

[79] Див. докладніше: *Дмитрук В.І.* Вплив подій у Чехословаччині на активізацію релігійного життя греко-католиків в Україні наприкінці 60-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 204–213.

здійснювалося різними методами — від профілактичних бесід в управліннях КДБ, перевірок на професійній основі до порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення.

Одним із засобів боротьби з інакодумством стало порушення кримінальних справ за сумнозвісними 62 і 197 статтями КК УРСР. Крім того, в звинувачувальних висновках чільне місце займало серед іншого «антирадянське трактування чехословацьких подій». Як приклад, можна навести кримінальні справи викладача вищого військового навчального закладу Г. Алтуняна[80], правозахисника, генерала П. Григоренка[81], доцента Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна Г. Дубовова[82], літературного працівника редакції газети «Черкаська правда» В. Захарченка[83], заступника завідувача відділу пропаганди і агітації Черкаського обкому КПУ (звільненого із посади незадовго до порушення кримінальної справи) М. Ліхцова[84], вчителя з Житомирської області Д. Мазура[85] та ін.

Віддаючи належне викладеним фактам, необхідно зазначити, що суспільна підтримка для Комуністичної партії СРСР і державної влади була дуже важливою, тому їй необхідно було сформувати позитивну громадську думку. Це було потрібно і для стабільності режиму, аби уникнути опору та критики, і для демонстрації західним країнам домінуючих настроїв.

Аби виправдати дії і втручання у внутрішні справи іншої країни, керівництво СРСР намагалося дискредитувати демократичні процеси в Чехословаччині. Ці процеси називалися «контрреволюцією», тлумачилися як «намагання відновити буржуазний лад».

Виявлені документи доказово свідчать, що події 1968 р. в Чехословаччині неоднозначно сприймалися в Україні. Обґрунтування введення військ до ЧССР викликало сумнів у колах української наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітників, селянства, духівництва, які вбачали у тискові на Чехословаччину відхід від принципів демократії, забезпечення прав і свобод людини.

---

[80] ГДА СБ України, м. Харків, спр. 032915.
[81] ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 24994-П.
[82] ГДА СБ України, м. Кіровоград, спр. 12541-П.
[83] ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД.
[84] Там само, спр. 12239-ФПД.
[85] ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 29792-П.

Події 1968 р. в Чехословаччині певним чином сприяли підйому українського національного правозахисного руху, в якому через «Празьку весну» визрівала ідея можливості реальних змін у тоталітарній системі, що знайшло свій вияв у різноманітних формах невдоволень — від відкритого засудження окупації ЧССР до поширення листівок, прокламацій, здійснення інших протестних акцій.

Загалом події «Празької весни» стали важливим явищем суспільно-політичного життя Європи другої половини XX ст., однією з найсерйозніших політичних криз у соціалістичному таборі. Вони також вплинули на подальшу зовнішню і внутрішню політику СРСР та діяльність радянських репресивних структур.

Ідеї «Празької весни» неабияким чином вплинули на зародження, вже на новому витку історії, антиавторитарних ідей, що втілилися на практиці у 80-х рр. XX ст., і що призвели, зрештою, до зміни суспільного устрою в СРСР і країнах Східної Європи.